

ОБРАЗ ЖІНКИ В ОЦІННИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

МАРІЯ ЧЕТИРБА

Університет імені Адама Міцкевича, Познань — Польща

OBRAZ KOBIETY W WARTOŚCIUJĄCYCH JEDNOSTKACH FRAZEologiczNYCH JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO: ASPEKT GENDEROWY

MARIA CZETYRBA

Uniwersytet imienia Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań — Polska

STRESZCZENIE. W artykule dokonano analizy obrazu kobiety w ukraińskiej frazeologii. Zbadano wpływ stereotypu na kształtowanie się kategorii oceny.

THE IMAGE OF A WOMAN IN UKRAINIAN EVALUATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS: GENDER ASPECT

MARIA CZETYRBA

Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań — Poland

ABSTRACT. The article focuses on the analysis of peculiarities of a woman characteristics in Ukrainian phraseology. The role of stereotype in the process of formation of gender evaluation has been investigated.

В останні роки помітно підвищився інтерес мовознавців до вивчення гендерної лінгвістики, передусім у проекції на лексику й фразеологію. О. Бессонова, А. Мартинюк, О. Горошко, О. Козачишина, А. Шиліна, О. Холод, А. Архангельська та інші вчені вже тривалий час досліджують гендерну проблематику, вивчаючи мовні явища в культурологічному, соціологічному та психологічному аспектах. Одним із стимулів активізації гендерних досліджень є, безперечно, перспективність гендерної парадигми наукових знань, у якій, на думку І. Халєєвої, „переплітаються” різні науки про людину, не лише щодо її біологічних, але й соціально та культурно обумовлених характеристик¹. Адже гендер визначають як „елемент сучасної наукової моделі людини, що відбиває соціокультурні аспекти статі, які фіксуються в мові”². Він став „одним із параметрів людської особистості, що включає не тільки стать як біологічну субстанцію, але і як культурно зумовлений розумовий конструкт”³. Однак, як зауважує І. Ольшанський, гендер не є лінгвістичною категорією, а його зміст

¹ И. И. Халеева, *Гендер в теории и практике обучения*, [в:] Доклады Первой международной конференции “Гендер: язык, культура, коммуникация”, Москва 2001, с. 7.

² А. В. Кирилина, *Гендерные аспекты языка и коммуникации*, дис. докт. филол. наук, Москва 2000, с. 12.

³ О. Л. Бессонова, *Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти*, дис. докт. филол. наук, Донецьк 2002, с. 11.

можна розкрити тільки шляхом аналізу мовних структур⁴. Саме розвиток когнітивної лінгвістики сприяє усвідомленню антропоцентричності мовного знака, а введене наукою поняття соціальної категоризації дало можливість відповідно сегментувати соціальний світ на соціальні категорії та групи, де гендер як соціальний конструкт, що відображає сукупність соціальних й культурних норм, очікувань та уявлень стосовно особи чоловічої та жіночої статей, трактується як соціокультурну категорію.

У цьому дослідженні розглядаємо оцінну складову, що міститься в семантичній структурі фемінно маркованих фразеологічних одиниць.

Сучасна наука репрезентує розмаїття поглядів на тлумачення категорії оцінки. Загалом у свідомості людини вона, як відомо, існує у вигляді опозицій „добре – погано” чи „позитивне – негативне”. З позиції логіки це „мисленнєвий акт, унаслідок якого висловлюється позитивне чи негативне ставлення суб’єкта до оцінюваного об’єкта на основі його порівняння з обраним еталоном”⁵. Мовознавчі дослідження не презентують однозначних поглядів щодо тлумачення категорії оцінки. Одні вчені (Т. Матвєєва, Т. Вендіна) приєднуються до логіко-філософської інтерпретації поняття оцінки, розглядаючи її як наслідок співвіднесення мовцем будь-якого поняття з загальноприйнятими уявленнями про норму на основі дихотомії „добре – погано”⁶. Інші дослідники під час осмислення мовного змісту оцінки необхідним вважають виокремлення двох чинників: динамічного — оцінку-процес та статичного — оцінку-результат, що замикаються в смисловому потенціалі слова. На думку М. Ляпон, „оцінка — це, з одного боку, процес оцінювання, тобто розумова процедура, операція, умовивід чи емоційний імпульс, а з іншого, — ситуація, акт, що фіксує наслідок цієї процедури”⁷.

У семантичному плані категорія оцінки „передбачає ціннісний аспект значення мовних висловлювань, який можна інтерпретувати так: А (суб’єкт оцінки) вважає, що Б (об’єкт оцінки) *хороший – поганий*”⁸. Т. Маркелева трактує оцінку як лексико-семантичну категорію, де „мовна семантична інтерпретація змісту оцінки передбачає аспекти поєднання денотативних і конотативних елементів значення та імпліцитних й експліцитних змістових елементів. Вони виражаються в складному взаємозв’язку дескриптивного та власне оцінного значень”⁹.

Як бачимо, категорія оцінки тісно пов’язана з образом людини в мові, хоч значення оцінки, репрезентоване в тлумачному словнику, вважають гендерно нейтральним, оскільки, як зауважує О. Бессонова, „опозиція *чоловіче – жіноче*, семантична структура конструентів якої зумовлена культурними міркуваннями, природними фактами, виявляється на парадигматичному рівні в семантиці периферійних концептів”¹⁰. Отже, лише вид соціокультурної (гендерної) оцін-

⁴ И. Г. Ольшанский, *Гендер: лингвистические аспекты*, [в:] “Филологические науки”, Москва 2000, № 3, с. 133–136.

⁵ І. Чобот, *Оцінка як функціонально-семантична категорія*, [в:] “Нова філологія”, Запоріжжя 2002, № 3 (14), с. 131–132.

⁶ Т. В. Матвеева, *Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Синхронно-сопоставительный очерк*, Свердловск 1990, с. 28.

⁷ М. В. Ляпон, *Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений*, Москва 1986, с. 26.

⁸ Е. М. Вольф, *Функциональная семантика оценки*, Москва 1985, с. 5.

⁹ Т. В. Маркелева, *Функционально-семантическое поле оценки в русском языке*, [в:] “Вестник Московского университета”, “Филология”, сер. 9, 1994, № 4, с. 12.

¹⁰ О. Л. Бессонова, *Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти*, дис. докт. філол. наук, Донецьк 2002, с. 234.

ки суб'єкта та об'єкта навколишньої дійсності, підставою якої є базова ознака „чоловіче” чи „жіноче”, дає можливість розкрити механізм оцінної номінації в гендерно маркованих фразеологічних одиницях. За її допомогою відображається система цінностей чоловіків та жінок в їх особистому (внутрішньому) та суспільному (зовнішньому) житті. При такому підході актуальною вважаємо думку Н. Арутюнової стосовно того, що „оцінка належить до числа власне людських категорій. Її визначає фізична та психічна природа людини, її буття та відчуття, вона передбачає її мислення та діяльність, ставлення до інших людей та предметів дійсності, її сприйняття мистецтва”¹¹. Таким чином, унікальність оцінки полягає в її здатності не лише відображати ціннісну сутність об'єкта для суб'єкта, а й формувати світогляд щодо поведінкових стереотипів людей¹². Основу гендерної оцінки складають саме особливості мислення чоловіків та жінок, що відображені в гендерних стереотипах. Ці стандартні та узагальнені думки етносу щодо характеристик обох статей не лише розкривають зміст самого стереотипу, але й репрезентують його оцінний характер. Стереотип як результат соціально-історичного досвіду суспільства визначає зміст різних соціальних категорій, зокрема й гендерної оцінки. Отже, в гендерному аспекті оцінка регулює норми та цінності, відведені суспільством жінкам та чоловікам.

Загальновідомо, що фразеологічні одиниці як „дзеркало життя нації” спрямовані на суб'єкт, і тому оцінна складова є невід'ємною частиною семантики чималої кількості гендерних фразеологічних номінацій, відображаючи ціннісні „пріоритети” окремої статі, що зафіксовані в менталітеті українського суспільства. Щоправда, згідно з думками вчених, у фразеологізмах оцінка має не суб'єктивний і не об'єктивний характер, а прагматичний¹³, оскільки між предикативною ознакою та об'єктом, якому цю ознаку приписують, стоїть регулятивна постать людина. „Для того, щоб оцінити об'єкт, людина повинна пропустити його крізь себе. Оцінка репрезентує людину як суб'єкт, на який звернений світ”¹⁴. Адже аксіологічне оцінювання об'єкта в гендерно маркованих фразеологічних одиницях, на думку А. Архангельської, відбувається через зв'язок між ціннісною орієнтацією номінатора (суспільства або соціальної особистості) і номінанта (властивістю, характеристикою чоловіків або жінок), що оцінюється позитивно чи негативно на певній підставі відповідно до „стандарту” предметів чи їх стану в концептуальній картині світу, що лежать в основі норм оцінки¹⁵.

Гендерно марковані фразеологічні одиниці на позначення жінки активно репрезентують в українській мовній картині світу три головні параметри: „Зовнішність”, „Внутрішні якості” та „Соціальна характеристика”.

Параметр „Зовнішність” загалом асоціюється за зовнішнім виглядом жінки й містить номінації, що стосуються вроди, привабливості, одягу, віку, напр.: *моя жіночка як картиночка; як мак цвіте; як лялечка; гарна, хоч з лиця води напитися; як зелена травка*.

У менталітеті кожної нації зафіксовано свій ідеал жіночої краси. Найчастіше однак його репрезентують означення за такими параметрами, як „вродли-

¹¹ Н. Д. Арутюнова, *Аксиология в механизмах жизни и языка*, [в:] *Проблемы структурной лингвистики*, 1982, под ред. В. П. Григорьева, Москва 1984, с. 5.

¹² В. Кононенко, *Мовна оцінка в етнокультурному аспекті*, [в:] *IV Міжнародний конгрес українців, Мовознавство*, за ред. В. Німчука, Київ 2002, с. 172.

¹³ Н. Д. Арутюнова, *Знач. праця*, с. 9.

¹⁴ Н. Д. Арутюнова, *Язык и мир человека*, Москва 1996, с. 181.

¹⁵ А. М. Архангельська, *Ономазіологічна парадигма „чоловік” у чеській та українській мовах*, дис. докт філол. наук, Рівне 2008, с. 107.

ва” – „невродлива” чи „приваблива” – „неприваблива”. Безсумнівно, в системі ціннісних орієнтирів жіночу красу розглядають як добро та благо.

Найчастотнішим складником фразеологізмів, що вербалізують похвалу жіночої вроди є лексема „квітка”, напр.: *гарна як квітка на весні; гарна як квітка у полі; пишна квітка; квіточка вранці; як квіточка*. У таких фразеологізмах джерелом узагальненої сигніфікації оцінки є сама оцінна сема в буквальному значенні компонента, що поширює оцінне значення на всю фразеологічну одиницю. Аспект порівняння у зворотах лише контекстуально інтенсифікує меліоративність образу еталона.

Українське суспільство приділяє велику увагу „естетиці стрункості” жінки й тому, як зауважує Н. Зборовська, виявляється вона наскрізним мотивом характеристики особи жіночої статі¹⁶. За названою ознакою українські оцінні фразеологізми також конструюють модель гендерної ідентичності жінки. У народі за стереотипним образом стрункої, тендітної, гарної жінки закріпилося багато фразеологізмів, складником яких є фітонім. Насамперед українське суспільство позитивно оцінює рослинний світ відповідно до архетипів української натурфілософії, проводяться паралелі жінки з *калиною, тополею* чи *березою*, напр: *дівчина — як у лузі калина; дівка — як тополя; тонка як тополя; як біла берізка; дівчина як берізка; як цвіт калини*. Загалом *калина* та *береза* асоціюються в українському етносі не лише зі стрункістю. Червоні ягоди калини символізують сонце (життя і світло), вогонь, а сам червоний колір — це взагалі символ здорової, повносилої жінки¹⁷, а береза — „символ чистоти, світла, родючості, дівочої ніжності”¹⁸. Отже, згадані рослинні ідентифікатори — це не лише естетичний символ жінки, але також ознака її плодючості. У семантиці згаданих порівнянь ознака стрункості є тотожною з фізичною красою жінки.

Як бачимо, врода жінки, яку вербалізують фітоніми, є позитивно оцінною, а метафора, репрезентована відповідними іменниками, продуктивний образний засіб моделювання українських фразем. Проте, як зазначає О. Сінчак, „для характеристики некрасивої жінки рослинну символіку взагалі не використовують”¹⁹.

Частотними в структурі фразеологічної одиниці є також етнографічні слова-символи, конотативне значення яких позитивно забарвлене, напр.: *як писанка; мов святкова крашанка; неначе великодня писанка*. Цей національно-культурний компонент взаємодіє з оцінним в семантиці фразеологізмів та виразно проектує позитивний образ жінки.

У семантичному та оцінному аспектах фемінно маркованими є астральні об’єкти, насамперед „зірка” та „сонце”. У багатьох усталених виразах згадані лексеми розвинули позитивний спектр значень та вживаються на позначення красивої, вродливої жінки, порівн.: *гарна як сонце; гарна як зірка на небі*. Ці назви небесних реалій, зафіксовані у фразеологічних одиницях також у зменшено-пестливих формах: *як зіронька; гарна як умите сонечко*.

Українська фразеологічна картина світу для оцінного позначення зовнішньої характеристики жінки часто використовує анімалістичний компонент, напр.: *яра бджілка; як киця з бантиком; гарна як лебідка; мов пава мальова-*

¹⁶ Цит. за: О. П. Сінчак, *Зовнішній вигляд жінки як об’єкт фразеологічної репрезентації (гендерний аспект)*, [в:] “Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского”, сер. “Филология”, Симферополь 2005, т. 18 (57), № 1, с. 208.

¹⁷ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, Словник-довідник, Київ 2006, с. 269.

¹⁸ В. М. Войтович, *Українська міфологія*, Київ 2002, с. 131.

¹⁹ О. П. Сінчак, *Зазнач. праця*, с. 209.

на. Однак у більшості порівнянь зооморфізми, на відміну від фітонімів, слугують для вираження негативної оцінки: *жаба — то твоя баба; красива як собака (вівця) сива; така солодка як свиня в дощ; вродлива як сова; чорнобрива як руде теля; ряба корова; як зозуля водяна.*

Негативно конотованими є також порівняння жінки з міфологемою “відьма”: *страшна як відьма; красива як відьма з Лисої гори; красива як відьма в коноплях.*

Ознака невродливої, огрядної, товстої жінки вербалізується й у ряді фемінно маркованих предметів, об’єктів дійсності: *баба як кошара; брудна як мазниця; баба як піч; баба як стодола; баба як фаса; здорова як хата; білолиця як мазниця; чорнобрива як сметана.* Ототожнення жінки з предметом є домінантним в українській фразеології й тому вважається, що „жінка — це предмет різного типу”²⁰, негативно або позитивно маркований: *струнка як свічка; веде себе як ганчірка.*

Для оцінки привабливості жінки в українській культурі домінантним критерієм є, безсумнівно, краса (врода). Однак естетику жіночого вигляду вдало підкреслює її одяг. Зі смаком одягнену жінку порівнюють, наприклад, з царицею та панною: *гарна мов цариця; гожа як панна.* Такі порівняння експлікують жінку за соціальним станом.

Непривабливість одягу, неохайність жінки відображено в таких фразеологічних номінаціях: *коза в сарафані; красива як свиня в коралах; Христя в намисті.*

Отже, в концептосфері „Зовнішність” мотивами оцінки стали усі ознаки фізичної привабливості або непривабливості жінки як основа виміру її жіночності. Зовнішня естетика жінки завжди сплітається з її внутрішньою красою.

У цьому дослідженні за параметром „Внутрішні якості” виокремлено семантичні поля, що репрезентують жіночий характер (вдачу) та розум. Перше семантичне поле складають фразеологізми, що дають уявлення про головні стереотипізовані жіночі риси характеру. Стереотипи „слугують своєрідним дзеркалом відображення реальності, хоча й досить кривим”²¹. Негативною оцінкою наділені такі внутрішні якості жінки, як балакучість, сварливість та язикатість: *сорочин хвіст; відьма конотопська; язиката Текля; місцеве радіо; жінки як сороки; жінка хіба те утає, чого не знає.*

Загалом негативне забарвлення містить і власне сама лексема „баба”, що фіксується в багатьох фразеологізмах, які віддзеркалюють негативні риси жіночої іпостасі: *базарна баба; баба Параска (Палажка); дві баби торг, а три — ярмарок.*

Потребу жінки багатослівно виражати свої думки вчені вбачають у тому, що „для жінки мова — це її зброя з усіма її функціями — оборонятися, нападати, уражати”²². Цей факт зокрема репрезентує фразеологізм *жіночий язик гостріший від меча.*

Отже, традиційно приписуваний жінці гріх „балакучості” пов’язують з „неінформативністю жіночої мови”²³. Лексичне обличчя жіночого логосу,

²⁰ Г. Вальтер, В. Мокиєнко, *Новая жизнь древнейшей профессии*, [в:] Слово. Текст. Время, к 60-летию проф. М. А. Алексеенко, Москва 2002, с. 98.

²¹ О. Л. Козачишина, *Лінгвістичні прояви гендерних характеристик в англійських художніх текстах (на матеріалі американської прози ХХ сторіччя)*, Київ 2003, с. 72.

²² Цит. за: Т. Сукаленко, *Метафоричне вираження концепту „Жінка” в українській мові*, Київ 2010, с. 167.

²³ Т. Сукаленко, *Знач. праця*, с. 167.

на думку Л. Ставицької, „пронизує емоція, яка поширюється на весь її словник через інтонацію та експресивний синтаксис”²⁴, тому для жінки не стільки важливо *що* сказано, скільки *як*. Культура регламентує жінці емоційне, колоритне, експресивне мовлення.

Центральною морально-етичною категорією, як відомо, є добро — вершинна людська цінність. Українська фразеологія в такому позитивному аспекті характеризує спокійну, вірну, господарну жінку: *добрий ангел; погожа літня днина; смирна як ягниця; нема вірнішого приятеля, як добра жінка; дім держиться не на землі, а на добрій жінці; добра жінка дім збереже*.

В українській культурі позитивно конотованим є образ енергійної, веселої та діяльної жінки. Як уважає В. Жайворонок, „типова українська жінка — весела, балакуча, дуже рухлива й працювита”²⁵, порівн.: *прудка як коза; грім-баба; молодиця як грім, козир-дівка*.

Більшість оцінних фемінно маркованих паремій, що експлікують внутрішні якості, містить негативну оцінку. Недобра, зла та підступна (хитра) жінка, репрезентована в таких фразеологізмах: *сердита як відьма; баба з пекла родом; оприскувата мов іскра; добра як з курки молоко, а з верби петрушка; посудина дияволова*. Низько оцінюють також і розумові здібності жінки. Культура наділяє жінку „неповноцінністю інтелекту”: *говари до неї, а у неї маковеї; добра кума та розуму нема; і вродилась, і виросла, а розуму не винесла; краса до віncia, а розум до кінця*. Образ жінки нерозумної чи обмеженої „інтелектуально”, зумовлений „історичними й соціокультурними факторами”²⁶. Саме з чоловіком асоціювалося все, що пов’язане з розумом та логічним мисленням.

Атрибути жінки як прекрасної статі, суспільство вбачає в емоційності та чуттєвості. Таку гендерну асиметрію вербалізує відомий фразеологізм *жіноча логіка*. Адже приписувані жінці внутрішні негативні ознаки суголосні гендерним стереотипам жіночої вдачі, що відповідають традиційній характеристиці жінки.

Параметр „соціальна характеристика” жінки охоплює основні природні жіночі ролі, схильність жінки до материнства та сімейного життя. Щоправда, давні символи та цінності нашарувалися на новий, культурно зумовлений жіночий стереотип, але не змінили свого характеру. М. Рубчак уважає, що „сучасні українці схильні сприймати відроджені цінності як автентичні репрезентації стародавньої матріархальної української культури”²⁷. Образ жінки як охоронниці, берегині домашнього вогнища експлікує незбагненно величезну силу її материнських почуттів, що в українській фразеології завжди позитивно марковане: *любов матірня і на віддалі гріє; без матері і сонце не гріє*. Ознака материнства найчастіше втілена в ядерних семах „мама”, „матуся”, „ненька”. В. Агеєва наголошує, що власне „материнство давало жінці соціальний статус”²⁸. „Ця роль є атрибутом, що характеризує квінтесенцію української жінки й утілює її автентичне буття в суспільстві”²⁹.

Оцінну противагу „матері” створює образ-концепт „мачухи”, за яким закріплена негативна конотація: ознаки зла, лицемірства та егоїзму: *чеше як*

²⁴ Л. Ставицька, *Мова і стаття*, [в:] „Критика”, Київ 2003, № 6 (68), с. 31.

²⁵ В. Жайворонок, *Знач. праця*, с. 222.

²⁶ О. А. Чибишева, *Концепт „Женщина” в русской и английской фразеологии (на материале предметных фразеологизмов, именующих женщину)*, Челябинск 2005, с. 15.

²⁷ М. Рубчак, *Християнська Богородиця чи Берегиня? Фемінізм на протипагу вічно жіночому*, [в:] „Філософська думка”, Київ 2000, № 1, с. 111.

²⁸ В. Агеєва, *Філософія жіночого існування*, [в:] *Друга стаття*, Київ 1994, с. 15.

²⁹ М. Рубчак, *Знач. праця*, с. 113.

мачуха; жаліє діток як мачуха; мачуха сироті їсти зварила, а сама з'їла; голівонька наша бідна, що в нас матінка нерідна; у вітчима чорт межси очима, а в мачухи — два.

Отже, фемінним за своєю природою є, очевидно, український образ світу як сімейно-родинного затишку. Концептосфера „Соціальна жінка” охоплює різноманітні соціально-рольові характеристики, зокрема жінка-дружина, кохана жінка, порівн.: *нема кращого друга, як вірна супруга; ніхто так не догляне, як вірна дружина; добру жінку вз'яв — горя не зазнав.*

Наголосимо також, що в українській мовній картині світу високо оцінюють жінку з огляду на її сексуальну привабливість: *синє виноградне зернятко; солодка грушечка.* Однак у фразеологічному фонді простежуємо й фіксацію негативного ставлення до жінки легкої поведінки, тобто жінки-повії, порівн.: *нічний метелик; кара вавилонська; драна кішка.* А це значить, що українське суспільство регламентує жіночу вірність, цнотливість, напр.: *зелена трава; чиста квітка.*

Висновкуємо, що образ-концепт *жінки*, який вербалізовано в українській фразеології, відображає низку гендерних стереотипів, що репрезентують узагальнені культурні уявлення про приписувані жінкам зовнішні, внутрішні та соціальні якості, характеристики. Гендерні стереотипи впливають на сприйняття та інтерпретацію жінки як соціокультурної статі. Оцінка, що зафіксована у фемінно маркованих фразеологічних одиницях, репрезентує типову аксіологію концептів культури, що їх містять також слова-символи української мовної картини світу. Наведені фемінно марковані фразеологічні порівняння, що передають певну стереотипізовану інформацію про жіноче начало, дають змогу адекватно оцінити етнічну жіночу іпостась.